

BERECZ ÁGNES

A kései janzenizmus és hatása Magyarországon

Louis Racine vallásbölcseleti poémája és a magyar fordítás

A modern kor Európája erős szálakkal kapcsolódik a 18. század eszmetörténeti áramlataihoz. A ma jelen levő filozófiai irányzatok, a szellemi szféra fogalmi jelölői csaknem mind a „bölcselet század” nagy képviselőihez kötődnek. Ha természettudományi rendszerekről vagy a társadalomtudomány rendszer-szemléletéről beszélünk; ha teóriák születnek a kiüresedett világról (azaz individuálisan szekularizált társadalomról esik szó); ha az abszolútum mint probléma jelenik meg a 20. századi etikai gondolkodásban — akkor azon a csapáson haladunk, amelynek kezdetén a felvilágosodás gondolkodói állnak. Létezett azonban egy másik nyomvonal is, amely idővel háttérbe szorult: a vallásbölcselet áramlata. Ez az áramlat kezdettől fogva támadások keresztüzében állt, csupán a támadások jellege és iránya változott meg. Míg eleinte a felekezetek teológiai-dogmatikai kompetenciáját sértették az egyházhoz lazábban kötődő intellektuális irányzatok (és a retorziók is egyházszerkezeti jellegűek voltak); a 19. század elejétől mint filozófiai princípium vált vitatottá a vallásbölcselet; minthogy tárgya transzcendens, érvelési rendszere nem igazolható. Mindezek ellenére, akár egy bűvópatakot, napjainkig nyomon követhetjük a vallásbölcselet különféle irányzatait.

A Port-Royal is ilyen bűvópatak. A kegyes életű, önmaga iránt rendkívül szigorú Jansenius püspök úgy halt meg a 17. század elején, hogy nem sejtette: teológiai-szellemi hagyatékával egyenesen vihart vetett. Száz évvel később Port-Royal kolostora üszkös rom; az intézményhez kapcsolódó janzenista irányzat alaposan felbolygatta a megújulással vajúdó felekezeteket. XI. Kelemen pápa kiadta az „Unigenitus”-bullát, s az egyház ezzel lezártnak tekintette a janzenista mozgalmat. A mozgalom valóban lecsitult; a méltatlan rágalmak és a személyes ellenségeskedések lassan feledésbe merültek. Egykor ismert nevek — Saint-Cyran, Antoine Arnauld, Paschasius Quesnel — elhomályosultak; és a leglényegesebbnek vélt vita a kegyelem mibenlétéről ma már csak a teológusok számára érthető. Bár feltételezhetjük, hogy a janzenizmus fénykorában sem érdekelhették a hívek tömegeit a finom különbségtételek az önmagában hathatós és csak a kiválasztottak számára fenntartott gratia efficax, illetve a szabadon elfogadható vagy elutasítható (és ily módon nem feltétlenül hatékony) gratia sufficiens között — ez utóbbit a janzenisták nem fogadták el —; nem

beszélve a bűnbeesés előtti kegyelmi helyzetről vagy arról a különbségről, ami a protestáns kegyelemfelfogás és a janzenizmus között van. Mindez ma már az egyháztörténet és a teológiatörténet illetékességébe tartozik.¹

Port-Royal hatása azonban nem ennyiből áll. A „janzenizmus” szó ma is ismerősen cseng és számtalan, egymástól távol eső területen bukkan fel újra meg újra: találkozhatunk vele a neveléstudományban éppúgy, mint az irodalomtudományban; az egyházi megújulási törekvések visszakanyarodnak hozzá modelt keresve; újraértékelése időről időre felvetődik. Az ok egyszerű: a hajdani teológus szerzetesek, kegyes apácák és a világgal önként szakított, de szerzetbe nem tartozó remetek mellett jelentősebbé nőttek azok az „útítársak”, akik Port-Royal barátaiként a világban élve, a világgal küszködve bontakoztatták ki tehetségüket. A leghíresebb közülük természetesen Blaise Pascal, de közéjük tartozott a drámaíró Jean Racine és fia, Louis Racine is.

Az idősebbik Racine Port-Royal iskolájában nevelkedett, és ugyanebben a szellemben nevelte gyermekeit is. Ez az iskola nagy változtatásokat hajtott végre mind a gyermekek képzésének formájában, mind a tananyag tartalmában.² Számunkra ebből az a lényeges, hogy nem a klasszikus hagyomány utánzását, hanem annak megértését tartották elsődleges követelménynek; hogy igen nagy hangsúlyt helyeztek a francia nyelv- és stílustanításra; valamint hogy a józan ész legfontosabb tulajdonságának az ítélőképességet tartották. Különbséget tenni a jó és a rossz, az igaz és a hamis között — ez a fontos kérdés gyakran foglalkoztatta a nagy Racine második fiát is.

Louis Racine (1692–1763) írt ódákat, episztolákat; terjedelmes emlékirattal adózott nagyhíru apja emlékének; legfontosabb költői alkotásai azonban vallásfilozófiai poémái voltak. Tehetségét senki sem vonta kétségbe, de a nemzet legnagyobb költőjének fiaként nagy teher nehezedett rá; fennmaradt Voltaire gúnyos megjegyzése: „le bon versificateur Racine, fils du grand poète Racine” — pedig igazán jó költő volt a fiú is.

Louis Racine életét áthatotta a felelősséggel vállalt, komoly — kissé aggályoskodó — keresztény hitélet. Ebben is a janzenisták hagyományát követte. Vállalta, hogy különj jelenség legyen a franciák „nagy évszázadát” követő korban, amikor a racionalizmus parancsoló szellemi irányzata Istenben szűkölködő, szekularizált világlátást hozott. A teológia és a tudományok éles szétválása ekkor következett be. A lehetséges válaszok közül az egyik az érzelmi pietizmusé volt; a másik a tradícióban való elsáncolódás. Port-Royal barátai a legnehezebb utat választották: voltaképpen intézményes háttér nélkül kívánták megélni szigorú elvek alapján szabályozott hitéletüket; miközben a legmagasabb

¹ A janzenizmusról általában l.: CZAKÓ Jenő: *A janzenizmus. Egyetemes egyháztörténeti tanulmány*. Cegléd, 1943. [Bibliográfiát is közöl.] — GOLDMANN, Lucien: *A rejtőzködő Isten*. Bp. Gondolat, 1977. — SZÁNTÓ Konrád O. F. M.: *A katolikus egyház története II.* Bp. 1985. 226–229, 268–269. — A kegyelemvival kapcsolatban vö.: ELŐD István: *Katolikus dogmatika*. Bp. 1978.

² FINÁCZY Ernő: *Az újkori nevelés története*. Reprint. Bp. 1986. 52–60.

színvonalon, legjobb tudásuk szerint igyekeztek eleget tenni a kor tudományos vagy művészeti kihívásainak. Nem tudták elfogadni, hogy különböző igazsága lehetne a hitnek és a valóságnak. Ez a szemlélet indította Louis Racine-t arra, hogy két, rendkívül nagy műgonddal megkomponált tankölteményben fejtsse ki a janzenisták álláspontját.³ Az egyszerűen *La religion* címet viselő műben nagy feladatot vállalt a költő, amikor a vallásról általában értekezve kívánta olvasóját Istenhez vezetni. Hogy feladatát mégis sikeresen oldotta meg, erre utal művének sok fordítása és újrakiadása.⁴

Racine poémája a rejtett Istenről tanúságot tevő kozmikus rendből és a megrettent szív tapasztalatából indul ki, s mindvégig erre a pascali alapra helyezi az intellektus erőfeszítését. Isten, a „tsuda Átsmester” (jellemzően 18. századi kép) tervszerűen munkálkodik az emberért, még ha annak értelme ezt teljes mértékben felfogni nem is képes. Ebből adódik a régi kérdés: akkor miben áll és miért van a rossz, amelyet tapasztalunk? Racine válasza becsületes: vannak dolgok, amelyek nem tartoznak az ember illetékességébe, s a rossz princípiumának kérdése éppen ilyen. Lényegesebb és csodálatosabb jelenségnek ítéli, hogy a világot csak részeiben, tökéletlenül befogadó ember egyáltalán képes felfogni a végtelen és tökéletes Istent. Ezután bőséges példanyag bizonyítja, hogy mind az antik, mind a keresztény civilizáción kívül élő népek tisztelnek isteneket és áldozatokat mutatnak be, mert tudatában vannak saját gyengeségüknek, sőt valamilyen homályos sejtéssel váltságra szoruló voltaktnak is. A példák nyomán Racine az Istenről való tudás képességét emberi attribútumnak, belénk írt törvénynek nevezi. Ez az oka annak — fűzi tovább gondolatmenetét —, hogy valódi ateista nagyon kevés van és őket minden kor, minden közösség elítéli. Az ateista valójában önmagát teszi Istenné, azaz saját törvényei szerint önmagának elszámolva szándékozik élni; mégsem sikerül ez maradéktalanul, benső békétlenségét kiiktatni nem tudja.

A II. ének az emberi állapottal, annak nyomorúságával foglalkozik. Létezésünk alapvető szorongásától akkor sem menekedhetünk meg, ha birtokolunk mindent, ami jó és kívánatos világunkban: legyen az bölcsesség, vagyon, testi gyönyörűség. Mindez nem képes a legbensőbb magányt, kietlenséget vagy csömört feloldani. Racine azonban nem veti el a földi lét értékeit, hanem pas-

³ Első vallásbölcseleti poémája az 1720-ban kiadott *La Grâce*, amely a vitás kegyelemtani kérdések körül forog. Ennél nagyobb szabású mű a *La Religion* (1742); a továbbiakban erről a tankölteményről esik szó.

⁴ L. RACINE műveinek összkiadása már életében, 1750-ben megjelent: *Oeuvres de L. Racine*, 1-6. tome, Amsterdam, Rey; sőt ez az 1750-es javított kiadás a sorban a hatodik. A tetszetős formájú kis köteteket később is kiadták; gyakran hivatkozott forrás az 1808-as nyomtatás. — A fordítások közül a hazaiakat emelném ki: RÉPÁSSY Sándor: *Az egély*, Eger, 1869 [Ez a „La Grâce” fordítása]; — P. SZENT-GYÖRGYI Gelérd: *Józan elmélkedés a’ Religióról...* Pest, 1795. [A „La Religion” prózafordítása.] — HÁLÓ KOVÁTS József: *A’ vallás, avagy...* Komárom, 1798. [Erről a fordításról a későbbiekben még bővebben.]

cali dinamizmussal kiteljesíti: az ember egyidejűleg féreg és fenség, semmisség és nagyság — a múlandó anyag és a transzcendens határán létezik, és ez, valamint az erről való tudás Isten kegyelme. A halál a keresztyény számára az átmenet, az átlépés fordulópontja; és a fent vázolt gondolatmenet alapján nem is lehet más. Racine vitába száll azokkal, akik megsemmisülésként értelmezik a halált, és ezen a ponton hivatkozik a kor egyik leglényegesebb tudományos felismerésére: a természetben, azaz a tapasztalati világban nincs megsemmisülés; nincs olyan erő, amely képes lenne semmivé tenni — és ez fontos jel az ember számára.

Az emberi lélek tehát valójában a transzcendensre, az örök Jóra, Istenre vágyakozik — de ott a régi ellenvetés: hátha mindez csupán az emberi vágy szüleménye? Racine egyrészt ismét a pascali értelemben vett szív tapasztalatára utal, amelynek bölcsessége mélyebb, mint az oly könnyen tévedő elméé — másrészt az isteni kinyilatkoztatásra, a Szentírásra mutat, melyen kívül nincs más válasz. Hogy ezt bebizonyítsa, Racine sorra veszi a világ valamennyi nagy gondolkodóját Démokritosztól Platonig; a végső kérdéseket egyikük sem oldotta meg.

A költemény III. éneke Izrael történetét követi nyomon; benne megmutatja az emberiség megromlott mivoltát (az ősbűn Racine felfogása szerint is az önző kevélység), és a megváltás szükségességét. A költő utal az Ószövetség Jézusra mutató előképeire is.

A IV. ének történelembölcsélet; a példa Róma. A hívó számára a történelem Isten munkájának beteljesülése a világban, noha ez nem egyenes vonalú fejlődés, s minden részletében nem feltétlenül ragadható meg. Racine nagy hangsúlyt helyez arra, hogy Jézus Krisztus történeti személy volt, aki még a hitetlenek számára is világosan megváltoztatta a világot.

Az V. ének fejti ki, hogy a megváltó Jézus Krisztus, az isteni személy, hit nélkül (amelyet megelőz a kegyelem) már nem érhető el. De az igazi hit nem függeszti fel az észet — fejtegeti tovább a költő —, hiszen csak az értelmes hit lehet gyümölcsöző. Másrészt az emberi ész nem jutott olyan sokra, mint egyesek vélik: Racine példák sorával bizonyítja, hogy a tudományt alapjában véve a remélt haszon hajtja előre; mégis a legegyszerűbb, legalapvetőbb kérdésekre nem tud választ adni. A hit viszont igen; és hiába akarta az emberiség boldoggá tenni önmagát, csak Isten végtelen szeretetében tud megnyugodni.

Racine poémájának vázolt gondolatmenete figyelemreméltó egyezéseket mutat Blaise Pascal *Gondolatok* címen fennmaradt töredékeivel, amelyet a költő jól ismert, műve lábjegyzeteiben hivatkozik is rájuk. Köztudomású, hogy Pascal a keresztyény hit apológiáját szerette volna megírni, egy olyan apológiát, amely nem az intézményes teológia kitaposott ösvényein haladt volna, hanem a nyugtalan emberi elme kínálta intellektuális lehetőségeket felhasználva, de annak elégtelenségére rámutatva jutott volna el a szeretet Istenéhez. Szabó Ferenc *Jelek az éjszakában* c. tanulmánykötetében foglalkozik Pascal gondolataival, és

összefoglalja azokat a kísérleteket, amelyek megpróbálták a mű eredeti, tervezett szerkezetét rekonstruálni.⁵ Ennek alapján állíthatjuk, hogy Racine kompozíciója Pascal nyomán halad⁶, a következő fő tételek szerint:

- a vallás nem ellentétes a „Józan Okossággal”
- a természet és az ember legbensőbb meggyőződése Istenre mutat
- az ész szükséges, de nem elégséges
- az emberi állapot nyomorúsága és nagysága
- a boldogság vágya és Isten, az örök Jó
- más vallások fogyatékosága, a keresztény hit különleges volta
- történeti szempont és személyes megtérés

E tételeknek még a sorrendje is követi Pascal művének rekonstruált gondolatmenetét, s ez a tény közvetve alátámasztja a próbálkozás helyességét. Tartalmukban hűen tükrözik azt a szemléletmódot, amit általában véve janzenista szellemiségnek lehet tekinteni. Ez az irányzat napjainkig tartó hatást váltott ki Európa-szerte, amiben nem kis szerepe volt annak, hogy olyan formátumú alkotók terjesztették, mint a Racine-ok és Pascal. A janzenizmus hatása érintette Magyarországot is, amint azt Zolnai Béla alapos monográfiája bizonyítja: könyvében egyenként elemzi a korszak kimutathatóan janzenista szemléletű európai és magyar kiadványait, figyelembe véve azok elterjedését és kölcsönhatását.⁷ Kutatása már jelzi azt a kikerülhetetlen nehézséget, hogy a janzenizmus — amennyiben fogalmát tágabban értelmezzük — nehezen megragadható, illetve körülhatárolható irányzat; hiszen könnyen képes idomulni mind a szigorúbb katolikus, mind egyes protestáns áramlatok vallásbölcseletéhez.

A továbbiakban azzal a folyamattal szeretnék foglalkozni, amely a 18. század végének magyarországi művelődési helyzetében lehetővé tette a janzenista hatás érvényesülését. Ami az előzményeket illeti, ismeretes Rákóczi Ferenc szemléletének janzenista vonásokat mutató jellegzetessége; és a teológiában is nyomot hagyott Port-Royal öröksége.⁸ Érdekes jellegzetesség, hogy a janzenizmus nálunk inkább a protestantizmushoz kapcsolódik, mint a katolikus egyházhoz. Úgy tűnik, hogy főként a pietizmus áramlatához szegődve befolyásolta a

⁵ SZABÓ Ferenc: *Jelek az éjszakában*. Róma, 1983. 17–213; Pascal művének rekonstruált szerkezetéről l. 47–49.

⁶ Ezt L. RACINE maga is állítja költeménye elé írt bevezetőjében: [munkáját] „felépíttem Páskálnak ezen rövid gondolatján: . . . azt kell legelőször megmutatni, hogy az [ti. a vallás] nem ellenkezik a' Józan Okossággal; azután, hogy az tiszteletre, és szeretetre méltó. . . ”. Ezen kívül „sok egyéb helyeken is haszonra fordítottam ezen nevezett Írónak némelly szép gondolatit” — írja Racine. (Háló Kovács J. fordítása).

⁷ ZOLNAI Béla: *A janzenizmus kutatása Közép-Európában. I.* Kolozsvár, 1944. (Universitas Francisco-Josephina; Acta Philosophica 4.)

⁸ Ld. ZOLNAI Béla következő tanulmányait: *Rákóczi, az író*. Klny. a Rákóczi Emlékkönyvből. Bp. 1935.; és *A janzenista Rákóczi*, Szeged, 1927. — A teológiai hatásokat illetően vö. CZAKÓ, ELŐD és SZÁNTÓ idézett műveivel.

szabadabb szellemű, nyitott és művelt protestáns értelmiséget. Katolikus részről ebben az időben nem beszélhetünk olyan számottevő laikus rétegről, amely a teológiában annyira járatos lett volna, hogy fogékony lehetett volna a janzenizmus alapműveire. A lelki olvasmányok iránti igényt a jezsuita rend látta el, s ezekbe nem szűrődött janzenista hatás. Belső egyházi körökben pedig inkább egyházpolitikai, mintsem teológiai problémaként merült fel a kérdés — azonban mindezek az állítások még alaposabb kutatásokat igényelnek. Annyi bizonyos, hogy protestáns körökben is csak attól az időtől kezdve beszélhetünk szélesebb hatósugarú janzenista hatásról, amikor — a század hatvanas-hetvenes éveitől kezdve — megindul a fordítások áradata.

Nem jogosulatlan az a szemlélet, amely ezt az időszakot Magyarországon a felkészülés idejének tekinti. Mégis fokozottabban figyelembe kellene vennünk a korszak gazdag fordítás-teljesítményét, mert bár esztétikai szempontból kevésbé sikerült, hamar elavuló próbálkozásokat mutat fel; annál érdekesebbek eszme- és hatástörténeti szempontból. A szellemi pangás, provincializálódás évtizedeit éppen a fordítások által gerjesztett erjedés törli meg. Különösen a francia földről érkező szellemi import iránt érzékenyek a magyar gondolkodók. Francia közvetítéssel érkezik az angol irodalom is; példák rá Milton *Elvezett Paradicsomának*, valamint Young, Hervey és Pope tankölteményeinek magyar fordításai. Ezek a művek komor világképet tükröznek, amelyben az ember nem Isten fenséges teremtménye, hanem nyomorult bűnös, aki elveszett lenne a kegyelem nélkül. Összefüggésrendszerükben az emberi erőfeszítések értelme, a lét irányulásának kérdése meglehetősen problematikusává válik. Nyilvánvaló, hogy ez a szellemi áramlat ellentétesen egészíti ki a felvilágosodás bizakodó, az emberi tevékenységekkel kapcsolatban optimista irodalmát, amelyből szintén bőszégesen fordítottak. Meg kell jegyeznünk, hogy a felvilágosodásra nem az ateizmus, hanem inkább egy bizonyos könnyed, derűs deizmus a jellemző — és a kései janzenizmus éppen ezzel a deizmussal veszi fel a harcot, rámutatva a személyes hit, a bűnbánat alapvető fontosságára.

Kik voltak a fordítók, akik létrehozták a 18. század magyar fordítás-irodalmának bő termését? A magyar felvilágosodás híres képviselőinek nevét jól ismerjük; létezett azonban egy más típusú írói csoportosulás is: azoknak a köre, akik rendelkeztek egy egész embert igénylő hivatással (általában a lelkészivel), és emellett vállaltak feladatokat az irodalmi életben. A legismertebb közülük Péczeli József (1750–1792), aki rövid élete során számtalan fordítással és jelentős vállalkozásokkal pezsdítette fel az irodalmi közéletet; folyóiratot szerkesztett, nyomdát telepített Komáromba, kulturális kapcsolatokat létesített a felekezetek között; és mindemellett tudós komáromi lelkész volt, akinek teológiai működése sem jelentéktelen. Hasonló szerepet töltött be Debrecenben piskárosi Szilágyi Sámuel szuperintendens (1719–1785), aki lefordította Voltaire *Henriade*-ját, bár az ő irodalmi tevékenységénél jelentősebb pártfogói szerepe. Góból Gáspár (kb. 1745–1813) kecskeméti lelképásztor élete végéig

kamatoztatta nyelvtudását: lefordított egy francia eposzt a bűnbeesésről, ezenkívül más színműveket, bölcselkedő és teológiai irodalmat is.

Létezett egy erdélyi csoportosulás, leginkább a nagyenyedi iskola vonzáskörében: Pápai István ott fordította Pope filozófiai esszéit; ott diákoskodott Nalácz József (1748–1822), a későbbi testőríró, aki közvetlen kapcsolatban állt híres testőríróinkal, és kizárólag apologikus vallásfilozófiai műveket fordított franciából. Ha nem utazott valahol Nyugat-Európában, akkor erdélyi otthonában tartózkodott Teleki József (1738–1796), Ráday Pál unokája, aki írásait nem szánta kiadásra, de akinek munkássága szintén vallásbölcseleti jellegű.

Nagyjából egy időben éltek ezek a művelt literátusok, s valamennyien missziójuknak tekintették, hogy a nyugat-európai szellemiség kiemelkedő alkotásait megismertessék a magyar közönséggel.⁹ Könyvtáruk nyitva állt érdeklődő ismerősök számára, és egymással általában baráti, sokszor rokoni összeköttetésben voltak.

Közéjük tartozott Háló Kovács József (1761–1830), aki szintén a hajdani tudós lelkipásztorok nyomán kívánt haladni, s ebben barátságával és anyagi segítségével támogatta őt a már említett Szilágyi Sámuel¹⁰ — így vált lehetővé Háló Kovács göttingeni és angliai peregrinációja —; valamint későbbi apósa, Góböl Gáspár; akinek gazdag könyvtárát örökölte. Háló Kovács József élete során tiszteletre méltó írói-fordítói munkásságot fejtett ki nagykőrösi (később halasi) lelkészi szolgálata mellett. Lefordította Vergilius *Aeneis*-ét és Louis Racine költeményét a vallásról; emellett saját alkotásai is vannak, többek között egy gyászvers II. József halálára. Ez a vers adalék ahhoz a tényhez, hogy a jozefinista politikának voltak komoly támogatói a magyar értelmiség köreiből; számunkra pedig különösen lényeges, hogy a vallás kérdésében II. József janzenista álláspontot képviselt.

Kovács József Racine-fordítása 1798-ban jelent meg a komáromi nyomda kiadásában.¹¹ A fordítás nem egészen szerencsés, mert az eredeti, klasszikusan tökéletes francia alexandrin helyett (ami hangsúlyos, emelkedő lejtésű, felező metszetet alkalmazó, 12–14 szótagos rímes forma) Háló Kovács „choriambicus szökdellésű tizenötöst” választott, amint Toldy helytelenítően megjegyzi.¹² Valóban, a magyar fordítás néhol kellemetlenül és a műfajhoz nem illően zakatol; a sorok hossza helyenként egyenlőtlen és az áthajlások is zökkennek

⁹ Életükről és munkásságukról részletesebben I. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. I–XIV.* [az egyes neveknél]; összefoglaló jelleggel: TOLDY Ferenc: *A magyar költészet története. II.* Pest, 1854. 138–153.

¹⁰ Szilágyi Sámuel temetése alkalmával HÁLÓ KOVÁCS József saját verses búcsúztatójával állított emléket pártfogója emberi nagyságának és közismert bőkezűségének. Megjelent Debrecenben, 1785-ben.

¹¹ *A' Vallás, avagy az iffjabb Racinnek a' vallásról írott munkája, melyet magyarul szabadabb versekbe foglalván kiadott Kovács József N. kőrösi prédikátor.* Komárom, 1798.

¹² TOLDY: *i. m.* 153.

esetenként. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ebben az időben még nem vált egyetemes érvényű konvencióvá a francia alexandrinnak jambusokkal való fordítása; és Háló Kovács József tulajdonképpen hűségesen járt el, amikor a hangsúlyos versformát hangsúlyos ütemekben igyekezett visszaadni. De valószínűleg érezte, hogy vállalkozása poétikailag kívánnivalókat hagy maga után, ezért lehet az óvatos kitétel a címben, hogy tudniillik „magyarul szabadabb versekbe foglalván”.

Néhány tartalmi módosítás is megfigyelhető a fordításban. Két rövidebb részletet Háló Kovács József kihagyott (a IV. és a VI. énekben), amelyek közül az első egy lényegtelen részlet (L. Racine ironikus csipkelődése egy teljesen feledésbe merült pályatárssal kapcsolatban); a másik azonban jelentősebb: azt a részt hagyta el a fordító, ahol a katolikus egyházhoz hű Racine a protestantizmussal bekövetkezett egyházszakadás miatt kesereg, okolva miatta a reformátorokat, és felszólítva a kései utódokat, hogy térjenek vissza az egyetlen anyaszentegyházba.¹³ E részeket „a mostani Tolerantialis időnek rostája önként kiejtette” — indokolja döntését Háló Kovács, becsületesen jelezve a kihagyás helyét. De nemcsak kihagyott, toldott is: a tanköltemény bő jegyzetapparátusa vonzotta saját kiegészítésekre. Az eredeti jegyzetek és a fordításban található összehasonlítása nagyobb munkát igényelne; csupán azt említem meg itt, hogy ahol tudta, feltüntette a hivatkozott irodalom magyar fordításait.

Nehezen dönthető el, hogy az elkészült fordítás mekkora hatást gyakorolt a korabeli olvasókra. Valószínű, hogy a literátor lelkészcsoporthoz eljutott az ismeretségi szálakon keresztül; a mű kortárs katolikus fordítása pedig minden bizonnyal a katolikus értelmiség körében terjedhetett. Tömegolvasmánnyá természetesen nem vált, de rendre szerepel a 19. század elején kiadott irodalomtörténeti kézikönyvekben és a bibliográfiákban. Hogy a mű nemcsak a szorosan vett egyházi körökben terjedt, arra bizonyítékul szolgál a Ráday Könyvtár ma hozzáférhető példánya, amely nem feltétlenül azonos azzal a darabbal, amelyet III. Ráday Pál (1768–1827) beszerezett¹⁴, de az bizonyos, hogy a művet

¹³ Szó szerint a következőképpen hangzik a kihagyott rész:

A la fin de mes Chants je me hâte d'atteindre, / Et si je ne sentoies ma voix prête à s'éteindre, / Vous me verriez peut être attaquer vos erreurs, / Vous qui de l'hérésie épousant les fureurs, / Enfants du même Dieu, nés de la même mere, / Suivez un étendart au nôtre si contraire. / Qui l'a voulu? C'est vous qui nous avez quittés. / Vos peres ont été les freres de nos peres, / Vous le savez: pourquoi n'êtes-vous plus nos freres? / Avez-vous pour toujours rompu des noeuds si chers? / Accourez, accourez; nos bras vous sont ouverts, / De coupables ayeux déplorables victimes, / Ils vous ont égarés; vos erreurs sont leurs crimes. / Revenez au drapeau qu'ils ont abandonné. / Par le Pere commun tout sera pardonné.

¹⁴ A könyv előzéklapján található bejegyzés szerint ugyanis a mű 1801-ben Kolláth Mihály tulajdona volt. Kolláth Mihályra vonatkozó adatot nem találtam, de mivel más könyve is található a Ráday-Könyvtár ősananyagában, feltételezhető, hogy az ő hagyatékából vásárolták meg a Racine-kötetet. De azt sem lehet kizárni, hogy a III. Ráday Pál által beszerezett mű idővel elveszett, a ma fellelhető példány pedig későbbi hagyatékából származik.

megvette.¹⁵ Mivel a nagy könyvgyűjtő előd, Ráday Gedeon már egy emberöltővel korábban megvásárolta Jean és Louis Racine valamennyi művét a híres janzenista kiadványokkal egyetemben; nem lehetetlen, hogy III. Ráday Pál ezt a választékot kívánta kiegészíteni a Háló Kovács-féle fordítással.¹⁶ A Ráday-grófok és könyvtárukat használó ismerőseik pedig inkább tekinthetők világi, mint egyházi olvasóknak.

A fordító Háló Kovács József irodalomtörténeti utóéletét mégsem elsősorban a munkássága határozta meg, hanem az a tény, hogy debreceni teológus korában, 1785-ben ő volt Csokonai Vitéz Mihály nyilvános poézis-oktatója. A debreceni Kollégium ugyanis sajátos képzési rendet valósított meg: csupán négy professzora volt az iskolának (s ezek a felsőbb évfolyamokon adtak elő), míg az alsóbb évfolyamokat a felsős hallgatók látták el; részben mint praepceptores publici — nyilvános oktatók, akik egész osztályoknak adtak elő —, részben mint praepceptores privati, azaz akik az előadások anyagát mélyítették el és gyakoroltatták a fiatalabbakkal.¹⁷ Ez a struktúra kedvezett az önképzőkör-jellegű, szabadabb művelődésnek — amennyiben a diákpraepceptorok komolyan vették feladatukat. Úgy tűnik, Csokonai idejében szerencsésen alakult a helyzet, és működött egy viszonylag autonóm, belső kör, amelynek tagjai (ezúttal a kevésbé ismert neveket kiemelve): maga Háló Kovács József; Nagy Sámuel (a Kollégium könyvtárosa); Fodor Gerzson (szintén praepceptor, később lelkész és Háló Kovács közeli barátja); a nagyobb hírnevű Budai-testvérek; a korábban debreceni diák Pálóczy Horváth Ádám és a hányatott sorsú Földi János; továbbá — Szilágyi Ferenc kutatásai alapján¹⁸ — Varjas János, a keleti nyelvek professzora. Akaratlanul is létrehoztak egy belső vonatkoztatási rendszert, egyfajta poétikai etalont; amely hatott és működött hosszabb időn át, még akkor is, amikor a debreceni kör egyes tagjai már elszakadtak a Kollégiumtól. Ez a szellemi erőtér nem volt zárt rendszer, kimutatható kapcsolódási pontjai vannak Ráday Gedeon és Péczeli József köreire, illetve később Kazinczyhoz.

¹⁵ Erről autográf könyvlajstroma tanúskodik, l. *Gróf Ráday Pál gyűjteményében levő magyar könyvek lajstroma*. OSZK Kézirattára. 78 lap.

¹⁶ Ráday Gedeon gyűjtésében megtalálható a Racine-ok műveinek több egykorú és későbbi francia kiadása, a hozzáférhető magyar fordításokkal együtt. Beszerezte C. Jansenius, B. Pascal, A. Arnauld, P. Quesnel műveit; Melchior Leydecker 1695-ös Jansenius-életrajzát (amely a janzenizmus történetével is foglalkozik); Domenico Viva 1711-ben kiadott könyvét, amely a janzenista tételeket elítélő pápai bulláról szól. Mindez együttvéve arról tanúskodik, hogy Ráday Gedeon érdeklődése nem lehetett futólagos és felületes, hanem — kívülálló személye dacára — nagyon behatóan ismernie kellett a mozgalmat.

¹⁷ A Kollégium oktatási rendjéről részletesebben l. SZAUDER József: *Az éj és a csillagok*. Tanulmányok Csokonairól. Bp. 1980. 23–53.

¹⁸ SZILÁGYI Ferenc: *Első rimes anapesztusunk 1770-ből*. Adalékok a debreceni Kollégium irodalmi ízlésformáló szerepéhez. Klny. Debrecen, 1979. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei. 117.)

Nehezen bizonyítható, de igen kézenfekvő feltételezés, hogy ez a termékeny kölcsönhatás a 18. század végének ismert és kevésbé ismert literátusai között nem merült ki a grammatikai-poétikai szakkérdések, formák és adatszerű tudnivalók egyszerű cseréjében, hanem minden bizonnyal élénk eszmecsere folyt kulturális kérdésekről; olvasmányokról, amelyekről talán sosem készült magyar fordítás; hitbéli-vallási kérdésekről, amelyek talán sehol sem örökítődtek meg, és az ódon falak között maradtak. Lehetetlen, hogy alapos megtárgyalás nélkül maradt volna a sok elkészült munka, amelyet a század második fele nyújtott; és kizárt dolog, hogy a fordítási elképzelésekről, kiadási tervekről, a kor nagy elméit foglalkoztató problémákról ne esett volna szó. Ha pedig valóban zajlott ez a szellemi diskurzus, akkor érintenie kellett a 18. század végének elterjedt kérdésfeltevését a hit és a vallás helyéről a világban, az emberi élet céljáról, a lélek természetéről és így tovább. Nem szorul bizonyításra, hogy efféle irodalom bőven termett, különösen a közhelyek szintjén és az epicediumok körén belül. Ebből a termésből magaslik ki Csokonai bölcselő költészete (de megemlíthetjük Bessenyei nevét is); főként utolsó alkotása, a *Halotti Versek*. Meglepően hasonló probléma-felvetéseket tapasztalhatunk az irodalom valamennyi szintjén a vallásbölcselet terén; és Louis Racine gondolatai is egybecsengenek a *Halotti Versek* némely szakaszával. Itt persze felmerül a kérdés, hogy vajon esett-e szó Racine tankölteményéről Háló Kovács József poézis-óráin, esetleg azokon kívül, magánbeszélgetés keretében. Noha a fordítás akkor még nem készült el, nem kizárt, hogy Háló Kovács ismerte már a művet. Dobby Márton Csokonai-életrajzából tudjuk, hogy az ifjú oktató felfigyelt Csokonai rendkívüli tehetségére, és vele „Poëtai Contactusba” lépett, továbbá különleges bánásmódban részesítette: „képtelennek látta megengedni néki, hogy ne akkor írjon verset mikor annak órája, hanem mikor kedve eljön”, sőt, horribile dictu, — azt is engedte, hogy Csokonai „egy órával későbbben menjen oskolába mint más, hogy magát kialudhassa”.¹⁹ Kedves adalékok, sajnos azonban nem árulják el, hogy érdemben miről folyhatott eszmecsere. Később Csokonai egy sokszor idézett előszavában²⁰ név szerint említi Háló Kovács Józsefet mint első mesterét a poézisben és mint olvasásra buzdító nevelőjét; de az udvarias forma ellenére nem hagy kétséget afelől — mint ezt Szauder József is észrevette idézett művében —, hogy igazi mestereinek, távlatokat nyitó inspirátorainak Kazinczyt és Földit tekintti. Csokonainak nem volt erőssége az udvariasság; s poézisben különösen nem ismert irgalmat: az *Aestheticai Töredékek*ben, Vergiliusról szólva ismét eszébe jut Aeneis-fordító egykori tanára, akit finom gúnnyal csipked meg az eposzi hexameter ütemhangsúlyos tizenötösre való cseréléseért. Végül minden tapintatot félretéve kijelenti, hogy az ő tehetségének kibontakoztatá-

¹⁹ DOMBY Márton: *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott munkái*. Pest, 1817. 3–7.

²⁰ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Anakreoni dalok*. [A műhöz fűzött megjegyzések között.]

sát azok tulajdonítsák kollégiumi praeceptorainak, „a kik az apróbb érdemet is érdemnek szeretik tartani”.²¹ Ugyanakkor Háló Kovács József élete végéig büszkén emlegette társaságban, hogy Csokonai poézis-oktatója volt, elismerve a költő zseniális tehetségét, intellektuális érdeklődését.²²

Nem tűnik tehát túlságosan valószínűnek, bár nem is zárható ki, hogy Racine és a janzenizmus irányzatának kérdése felmerült Csokonai és praeptora között. Felmerülhetett később, Csokonai önképzőkori tanulmányai során; szóba kerülhetett teológiai oldalról; eljuthatott hozzá a kész fordítás, ha nincs is rá közvetlen adat. Esetünkben a forrás kérdésénél lényegesebb, hogy a vallásbölcselet témája a kor levegőjében volt; egyfajta általános fiziko-teológiai bölcselet terjedt el Magyarországon a 18. század végén.²³ Igen lényeges, hogy ez az áramlat nagy hangsúlyt helyezett az új természettudományos felfedezések és koncepciók (különösen a kozmológiai elképzelések) terjesztésére, összekapcsolva egy többé-kevésbé apologikus teológiával. A célkitűzés — a világban tapasztalható bámulatos rendből és a rejtett összefüggésekből a teremtő Isten gondolatáig eljutni — önmagában nem minősíthető, hiszen világos, hogy az egyes szerzők műveltsége és helyes arányérzéke dönti el a művek értékét. Ebben az időben már nem volt újdonság az a tétel, hogy a transzcendens létezésére, illetve hiányára nincs bizonyíték; és a legkiemelkedőbb fizikus-filozófusok óvakodtak minden elhamarkodott következtetéstől. Rokonszenves jellemzője volt ennek az irányzatnak egy bizonyos egyetemességre, kiegyenlítettiségre való törekvés; noha a disszonanciákat nem leplezte, inkább az egyetemlegesen vallott tételekre helyezte a hangsúlyt. Lehetetlen nem észrevennünk, hogy ez a szemlélet mélyen rokon a kései janzenizmus eszmevilágával: tudományos becsületesség és igényesség, valamint a hit bensővé tett megélésének követelménye található benne. S mint azt alapvető monográfiáink feltárták, Csokonai és a debreceni diákok tájékozottak voltak ebben az irodalomban.

Hogy megragadhatóbbá tegyük ezt az általános szellemi kölcsönhatást, végezetül hasonlítsuk össze a *Halotti Versek* és Racine költeményének rokon gondolatait. Erre különösen a búcsúztató első, bölcseletkedő része és Racine poémájának első két éneke alkalmas.

1. *Az emberi természet kétarcúsága.* A pascali eszme erősen kifejezésre jut mindkét költeményben: Racine-nál ellentétes elvont fogalmak: semmisség és nagyság, fenség és alacsonyág jellemzik az embert; Csokonai kifejező képet használ: az ember angyal és állat; sár és isteni lángr.

²¹ CSOKONAI VITÉZ Mihály: *Minden Munkái*. Pest, Hartleben, 1844. In.: *Aesthetikai Töredékek*, 823. h.

²² Erről fogadott lánya, SIMAI MEZŐ Krisztina számol be [idézi KESZI HAJDU Lajos: *A két Kovács József* c. cikkében, Figyelő, 1877. 196.]. Háló Kovács József halála után a felette elmondott gyászbeszédnek is egytől egyig kiemelik a tényét. (*Rövid halotti beszéd, melyet . . . Kovács József . . . koporsóba lett tételése alkalmatosságával N. Kőrösen 1830. Eszt. Octob. 11 dik napján tartott . . .* [Kolligátum]. Pest, Trattner, é. n.)

²³ A témáról bővebben l. VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp. 1991.

2. *Az örök élet mint ambivalens remény.* Ennél a tételnél még megfogalmazásában is hasonló gondolatokat találhatunk: a halhatatlanság eszméje édes remény; az ember vágyik arra, hogy léte folytatódjék — csak hogy az ész kételkedik benne, mert nem tudja felfogni, illetve mert csak a test halálát látja.

3. *A halál problémája.* A testi halál tudatának rettenete (melyet sokan elhárítanak maguktól) felületes megközelítés eredménye: csak a csupasz anyag bomlik szét — bár az sem semmissül meg — lelkünk azonban nem osztható. (Racine-nál a lélek Isten lehelle, Isten-képmás voltunk lényege; Csokonai a lélek természetét homályban hagyja.)

4. *Tudásunk a transzcendensről.* Hogy a végtelen Istenről, a tapasztalaton túli valóságról tudomásunk van, azt Racine belénk írt törvénynek, Csokonai ténynek tekinti.

5. *Az élet célja.* Racine is, Csokonai is állítja, hogy az ember boldogságra teremtett lény; tehát valami csodálatosan jó, eleven valóság van számára elkészítve.

6. *Az ateista tévedése.* Ezt a tételt is megegyezően fejtegetik a költők: az ateista minden birtoklása illúzióknak bizonyul végül, a maga erejéből nem érheti el önmaga boldogítását — így szükségszerűen kétségbeeséshez vezet az útja.

Amiben a két költemény némileg eltérő álláspontot képvisel, az a világban tapasztalható rossz, a bűn kérdése: Racine számára a bűnbeeséssel az egész világ, a természet is megromlott állapotba került; minden földi létezés alapvetően nyomorúságos; de a kegyelem által a megtéréssel az egyes ember megmenekedhet ebből. Csokonainál a természet büntelen, csak az ember romlott, és erőteljesebben hangsúlyozza a földi, az emberek közötti igazságosság és boldogság hiányát.

Láthatjuk tehát a megegyező kulcsfogalmak feltűnően nagy számát, mégsem állíthatjuk, hogy Csokonai verse janzenista jellegű lenne, a költemény belső struktúrája ugyanis homlokegyenest ellenkező tendenciát mutat. Míg Racine-nál, mint láthattuk, a gondolati ív egyenesen halad Jézus személye és Isten szeretete felé, addig Csokonai bölcselkedése nem zárul megnyugtatóan. A kételkedés és az indulat jellemzi művét, amelynek tetőpontja nem a jámbor Rhédeyné ajkára adott és ebben a környezetben sablonosan ható búcsúzó hitvallás, hanem a ravaszul ellenpéldaként feltüntetett Konfuciusz eszméi. Ezek Racine poémájában is szerepelnek, de ő cáfolja és határozottan negatívnak ítéli a keleti vélekedést, amely a Nirvánát tűzi ki célul és örök körforgást vall. Csokonai azonban megnyugtató gondolatnak, rokonszenves filozófiának láttatja a lélek kérdését félretevő, bölcs elégedettséget sugalmazó irányzatot.

Nem célunk azonban, hogy a *Halotti Verse*k gondolatmenetét részleteiben elemezzük. Itt csupán azt szerettük volna érzékeltetni, hogy a Franciaországból útjára induló janzenista szellemiség határozottan jelentkezett Magyarországon is, de — amellet, hogy a forrásműveket beszerezték és lefordították — hatása szétfolyó tendenciát mutat, vegyülve más áramlatokkal.

Összegezve mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a 18. század végének Európája és Magyarországa között a szellemi kölcsönhatás igen élénk lehetett — megkövethetjük, hogy talán élénkebb, mint a rákövetkező reformkorban, amely a nemzeti literatúrában hozott fellendülést.

BERECZ, ÁGNES

Le jansénisme tardif et son influence en Hongrie

Parmi les tendances spirituelles du XVIIe siècle, le jansénisme apparaissait d'abord comme un courant théologique, mais, déjà de bonne heure, une de ses lignes est devenue considérable, notamment celle qui était représentée par l'élite intellectuelle croyant vivant dans le monde. Dans le monde sécularisé sous l'influence du rationalisme, leur réponse la plus manifeste était un attachement à la tradition ou bien le piétisme sentimental. Mais les amis de Port-Royal vivaient leur vie religieuse sévère sans des liens ecclésiastiques, tandis qu'ils tâchaient de remplir leur vocation au plus haut niveau. Louis Racine (1692-1763); le fils du grand crivain dramatique, appartenait, lui aussi, à ce groupe. L'un de ses poèmes de philosophie religieuse, intitulé „De la religion”, suit le fil des idées de l'apologie projetée par Pascal (les fragments de laquelle nous connaissons sous le titre de *Pensées*). Le poème de Racine, en partant de l'ordre cosmique qui témoigne du Dieu caché et de l'expérience du coeur effrayé, en employant le jugement du bon sens, nous mène, par un matériel d'exemples riche, vers la personne et la grâce de Jésus Christ.

En Hongrie, on ne peut parler d'une influence plus profonde du jansénisme qu'à partir du milieu du XVIIIe siècle, quand la littérature de traduction prend de l'essor. Outre la littérature allemande, on traduit avant tout des ouvrages français, des ouvrages de belles lettres et des publications philosophiques. Il nous semble qu'à cette date, les idées de l'époque se propagent au milieu des sectes protestantes avec une intensité plus grande. Un groupe considérable des traducteurs se compose de pasteurs protestants ayant une grande érudition, connaissant plusieurs langues, qui, parallèlement à leur service, se chargent d'un rôle d'organisateur de la littérature et de propagateur de la culture. L'un de ces pasteurs est József Háló Kovács (1761-1830) qui a traduit en hongrois le poème de Racine.

Le grand nombre des traductions (de même que la matière contemporaine des bibliothèques hongroises) rend vraisemblable qu'une vive action réciproque spirituelle s'est établie entre l'Europe Occidentale et la Hongrie, surtout dans le domaine de la philosophie religieuse. Le courant tardif du jansénisme était sympathique surtout parmi les intellectuels protestants plus ouverts, divergents de l'orthodoxie calviniste. Si nous analysons les poèmes de philosophie religieuse de l'époque, p. ex. l'ouvrage de Mihály Csokonai Vitéz, intitulé *Poèmes funèbres*, nous sommes surpris d'un grand nombre de pensées s'accordant avec les idées du jansénisme. Mais cette influence se mélange déjà avec d'autres courants philosophiques aussi.